

Дэпартамент па архівах і справаводству
Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі

Дзмітрый Матвейчык

**УДЗЕЛЬНІКІ ПАЎСТАННЯ
1863–1864 ГАДОЎ**

біяграфічны слоўнік

(ПАВОДЛЕ МАТЭРЫЯЛАЎ
НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ)

Мінск
«Беларусь»
2016

УДК 94(476)“1863/1864”(092)(035)
ББК 63.3(4Бел)51я2
МЗЗ

Рэкамендавана да друку Вучоным саветам
Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі

Р э ц е н з е н т ы:

доктар габілітаваны, прафесар *Аляксандр Смалянчук*
доктар гістарычных навук, прафесар *Вячаслаў Швед*

*Выпуск выдання ажыццёўлены па заказе і пры фінансавай падтрымцы
Міністэрства інфармацыі Рэспублікі Беларусь*

Матвейчык, Д. Ч.

МЗЗ Удзельнікі паўстання 1863–1864 гадоў : біяграфічны слоўнік :
(паводле матэрыялаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Белару-
сі) / Д. Ч. Матвейчык. — Мінск : Беларусь, 2016. — 735 с.

ISBN 978-985-01-1159-3.

Кніга з’яўляецца першай у Беларусі спробай стварэння аб’ёмнага біяграфічнага слоўніка ўдзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. і асоб, што трапілі пад рэпрэсіі, праведзеныя падчас і пасля яго. Яна напісана на падставе 762 спраў з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі і змяшчае 7053 біяграмы, напоўненыя фактычным гістарычным матэрыялам.

Прызначаецца для самага шырокага кола чытачоў — прафесійных даследчыкаў, крэацываў, навучэнцаў і ўсіх, хто цікавіцца гісторыяй Беларусі XIX ст.

УДК 94(476)“1863/1864”(092)(035)
ББК 63.3(4Бел)51я2

ISBN 978-985-01-1159-3

© Матвейчык Д. Ч., 2016
© Дзяржаўная ўстанова «Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі», 2016
© Выдавецтва «Беларусь», 2016

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА	4
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ СКАРАЧЭННЯЎ, АБРЭВІЯТУР І ЎМОЎНЫХ ПАЗНАК	16
БІЯГРАМЫ ЎДЗЕЛЬНІКАЎ ПАЎСТАННЯ 1863–1864 ГАДОЎ	17
АСАБОВЫ ПАКАЗАЛЬНІК	671
ГЕАГРАФІЧНЫ ПАКАЗАЛЬНІК	677
СПІС ВЫКАРЫСТАНЫХ КРЫНІЦ З НАЦЫЯНАЛЬНАГА ГІСТАРЫЧНАГА АРХІВА БЕЛАРУСІ	709

ПРАДМОВА

Паўстанне 1863–1864 гг. (студзенскае) з’явілася найбольш гучнай і найбольш яскравай падзеяй у развіцці грамадска-палітычнага руху на тэрыторыі падзеленай Рэчы Паспалітай, у тым ліку і на землях сённяшняй Беларусі, у другой трэці XIX ст. Яно стала апошнім у шэрагу буйных узброеных выступленняў (папярэднія паўстанні 1794 і 1830–1831 гг.), галоўнай мэтай якіх было аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Адначасова яно не толькі з’явілася праявай жывучасці гэтай ідэі, але і спыніла на доўгі час падобныя памкненні. Пасля паражэння спроба аднаўлення незалежнай Польскай дзяржавы адбудзецца толькі праз паўстагоддзе — падчас падзей Першай сусветнай і польска-савецкай войнаў.

Пярэдадзень і перыяд паўстання з’явіліся пачаткам развіцця беларускага нацыянальнага (у сённяшнім разуменні гэтых тэрмінаў) руху, які таксама праз паўстагоддзе прывёў да ўтварэння беларускай дзяржаўнасці (БНР, ССРБ, БССР). Аднак ацэнка паспяховасці намаганняў ананімных аўтараў («Гутарка старога дзеда», «Песні набожныя» і інш.), Канстанціна Каліноўскага і яго папличнікаў («Мужыцкая праўда» і інш.) у стварэнні беларускамоўных твораў, вызначэнне матывацыі іх дзеянняў і іншыя падобныя аспекты да гэтага часу застаюцца для беларускіх даследчыкаў адной з найбольш дыскусійных тэм. Не менш спрэчак выклікаюць не вырашаныя да цяперашняга часу пытанні ўдзелу ў паўстанні розных сацыяльных слаёў (асабліва сялянства), адносінаў да яго прадстаўнікоў розных канфесій, колькасць удзельнікаў паўстання і інш.

Паўстанне ахапіла шырокія колы насельніцтва Беларусі, і ў сувязі з гэтым у гістарыяграфіі з’яўляецца праблема яго персаніфікацыі. У навуковай літаратуры вядомы пераважна імёны найбольш актыўных удзельнікаў — кіраўнікоў, камандзіраў паўстанцкіх атрадаў і да т. п. (Канстанцін Каліноўскі, Валеры Урублеўскі, Зыгмунт Серакоўскі, Якуб Гейштар, Людвік Звяждоўскі, Людвік Нарбут, Генрык Дмахоўскі і інш.). Імёны ж асноўнай колькасці шараговых барацьбітоў дагэтуль застаюцца невядомымі. І хоць у айчынай навуковай і навукова-папулярнай літаратуры апошніх гадоў з’яўляюцца матэрыялы, прысвечаныя некаторым удзельнікам паўстання альбо асобным эпізодам, звязаным з тымі ці іншымі асобамі¹, і апублікаваны некаторыя спісы паўстанцаў ці сасланных

¹ Гл.: *Антановіч З. В.* У барацьбе за веру: Паўстанне 1863–1864 гг. у лёсе ксяндза Антонія Пшыялгоўскага // *ARCHE*. — 2010. — № 12. — С. 95–98; [*Асіноўскі С. М.*] Секреты старога архіварыуса: Инсургенты // *Архівы і справаводства: навукова-практычны ілюстраваны часопіс*. — 2013. — № 3. — С. 146–156; *Аўчыніківа Р.* Карнель Герард Пелікша // *Запісы Таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага*. Вып. 3. 1863 год: Шляхецкае паўстанне ці народная рэвалюцыя? / уклад. і рэд. А. Я. Тарас. — Рыга: Выданне ІБГіК, 2014. — С. 104–124; *Бачышча Ю.* Постаць Кастуся Каліноўскага ў друкаванай спадчыне беларускіх хрысціянскіх дэмакратаў // *Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі: матэрыялы навук.-практ. канф. (Менск, 23 сакавіка 2013 г.)* / [пад рэд. А. Я. Тараса]. — Рыга: Інстытут беларускай гісторыі і культуры, 2013. — С. 162–179; *Вашкевіч А. Ф.* За што боролся Калиновский? // *Деды: дайджест публикаций о белорусской истории*. — Вып. 6. — 2011. — С. 299–304; *Горбачева О. В.* Ссылные 1863–1864 гг. // *Архивариус: зб. навук. паведамл. і арт.* — Вып. 5. — Мінск: НГАБ, 2007. — С. 85–114; *Голубеў В. Ф.* «Столік аднаго і з круглаю шашачнаю дошкаю...» (лёс рэчаў К. Каліноўскага, канфіскаваных падчас яго арышту) // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2013. — № 12. — С. 16–24; *Граноўская С.* Раскіданае гняздо Дмахоўскіх: [пра бел. скульптара і грамад. дзеяча Г. Дмахоўскага; в. Забалацце, Міёр. р-н] // *Раніца*. — 1999. — 28 кастр. (№ 42). — С. 3; *Ермалёнак В.* Паўстанец і скульптар з Забалацця: [пра беларускага рэвалюцыянера і палітычнага дзеяча XIX ст. Генрыка Міхайлавіча Дмахоўскага] // *Краязнаўчая газета*. — 2008. — Верас. (№ 33); верас. (№ 34); *Ермаловіч В.* Генры Сандэрс, ён жа Генрык Дмахоўскі: [пра ўдзельніка нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі XIX ст.] // *Рэспубліка*. — 2010. — 2 кастр. — С. 8; *Запрудскі І.* Беларускі сіндром і асоба Кастуся Каліноўскага // *Полымя*. — 2008. — № 2. — С. 129–135; *Яго ж.* Сшальмаваны Кастусь Каліноўскі: тэхналогіі астракізму // *...Пачуць, як лёсу валяцца муры: Памяці Генадзя Кісялёва*. — Мінск: Лімарыус, 2009. — С. 338–355 (тое ж у: *Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі: матэрыялы навук.-практ. канф. (Менск, 23 сакавіка 2013 г.)* / [пад рэд. А. Я. Тараса]. — Рыга: Інстытут беларускай гісторыі і культуры, 2013. — С. 203–214); *Ігнатовіч Ф. И.* Аптека провизора Игната Адамовича и восстание 1863 г. // *Горад Святога Губерта: Альманах лакальнай гісторыі*. — Вып. VII / рэдкал.: А. Смалянчук [і інш.]. — Гродна: б.в., 2013. — С. 124–132; *Его же.* Врач Ц. М. Цехановский: повстанческий начальник Гродно и общественно-политический деятель Сибири // *Горад Святога Губерта: Альманах лакальнай гісторыі*. — Вып. VIII / рэдкал.: А. Смалянчук [і інш.]. — Гродна, 2014. — С. 106–115; *Его же.* Гродненский врач Б. К. Заблоцкий — участник восстания 1863–1864 года // *Международ. науч.-практ. конф. «Медицина на рубеже веков: к 100-летию Первой мировой войны»*. Сборник материалов. — Гродно: ГрГМУ, 2014. — С. 171–175; *Его же.* Провизор И. О. Адамович, его профессиональная и благотворительная деятельность в Гродно // *Журнал Гродненского государственного медицинского университета*. — 2010. — № 1. — С. 108–110; *Ильин А.* Сподвижники Р. Траугута с Кобринщины // *Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі:*

асоб², аднак у цэлым праблема не вырашана. І нават гэтым «Слоўнікам...», куды ўнесены біяграфы 7053 асоб, яна вырашаецца толькі часткова.

матэрыялы навук.-практ. канф. (Менск, 23 сакавіка 2013 г.) / [пад рэд. А. Я. Тараса]. — Рыга: Інстытут беларускай гісторыі і культуры, 2013. — С. 92–99; *Яго ж.* Ян Позняк — першы ісьледователь учасьця праваславнага духавенства в восстанні 1863–1864 гг. // *Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі: матэрыялы VII Міжнар. навук. канф. Беларускага Гістарычнага Таварыства*, Менск, 25 верасня 2009 г. / [навуковы рэд. А. Смалянчук]. — Менск: Беларускае Гістарычнае Таварыства, 2011. — С. 200–204; *Ільин А., Игнатюк Е.* Повстанцы Гажичи // *Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі: матэрыялы VII Міжнар. навук. канф. Беларускага Гістарычнага Таварыства*, Менск, 25 верасня 2009 г. / [навуковы рэд. А. Смалянчук]. — Менск: Беларускае Гістарычнае Таварыства, 2011. — С. 65–70; *Кухарева Е.* Почетный гражданин Греции Зигмунт Минейко // *Гісторыя: праблемы выкладаньня*. — 2010. — № 11. — С. 59–62; Людвік Нарбут: 180 гадоў з дня нараджэння / артыкул, скампанаваны паводле матэрыялаў Паўла Камароўскага, Аляксандра Кольшыкі, Часлава Мілеўскага // *Лідскі летапісец*. — 2012. — № 3. — С. 47–60; *Мальдзіс А.* Зыгмунт Мінейка // *Славутыя імёны Бацькаўшчыны: зборнік*. — Вып. 1. — Мінск, 2000. — С. 300–306; *Михаевич И. И.* Мятежный генерал. — Мінск: Конфідо, 2007; *Петровская Т.* Славный земляк — Зыгмунт Минейко // *Ягелонь: дынастыя, эпоха, спадчына: матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., Гальшаны – Навагрудак, 8–10 верасня 2006 г.* — Мінск: Беларус. навука, 2007. — С. 368–376; *Матвейчик Дз. Ч.* Восстание 1863–1864 гг. в судьбе Ваньковичей // *Ваньковичи / сост.: Н. А. Голубева [и др.]; редкол.: Т. В. Белова [и др.]*. — Мінск: БелЭН, 2012. — С. 58–83; *Яго ж.* Уладзіслаў Машэўскі і спроба ўзброенага выступленьня ў Слуцкім павеце ў 1863 г. // *Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць: зб. навук. арт. / уклад.: В. В. Яноўская, А. У. Унучак, А. Э. Фірыновіч; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі*. — Мінск: Беларус. навука, 2014. — С. 79–92; *Яго ж.* Успаміны Вандаліна Чэрніка як крыніца па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі: спроба крытычнага аналізу // *Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі гістарычны зборнік*. — № 42. — Białystok, 2014. — S. 59–79; *Яго ж.* Успаміны Яўгена Плятэра пра паўстанне 1863–1864 гадоў у Дынабургскім павеце // *Асоба і час: беларускі біяграфічны альманах*. — Вып. 6. — Мінск: Лімарыус, 2015. — С. 48–67; *Радзюк А.* «Мары» Ігнага Арамовіча // *ARCHE*. — 2010. — № 12. — С. 15–17; *Поджарова Н., Герасимчик В.* О личности Калиновского. Свидетельства современников и анализ почерка // *Записы Таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага*. Вып. 3. 1863 год: Шляхецкае паўстанне ці народная рэвалюцыя? / уклад. і рэд. А. Я. Тарас. — Рыга: Выданне ІБГіК, 2014. — С. 44–51; *Працакова Н. А.* Паўстанне 1863 года на Магілёўшчыне ў лёсах // *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў VIII Міжнар. навук.-практ. канф., Магілёў, 26–27 чэрвеня 2013 г.* / уклад. А. М. Башокоў, І. А. Пушкін. — Магілёў: УА «МДУХ», 2013. — С. 296–301; *Радзюк А. Р.* Наполеон Орда под следствием // *Powstanie styczniowe. 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja / pod red. W. Cabana i W. Sliwowskiej*. — Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. — S. 243–248; *Яго ж.* Царызм супраць Напалеона Орды // *Асоба і час. Беларускі біяграфічны альманах*. — Вып. 5. — Мінск: Лімарыус, 2013. — С. 27–36; *Сильванович С. А.* Действия Л. Звездовского на Могилевщине в 1863 г. // *Проблемы и перспективы становления гражданского общества: материалы Междунар. науч.-практ. конф., 20–21 мая 2010 г., Могилев: в 2 ч.* — Могилев: УО «МГУП», 2010. — С. 83–87; Следча-судовая справа Кастуся Каліноўскага / уклад. З. Кузменка. — Мінск: Галіяфы, 2014; *Смалянчук А.* Асоба Каліноўскага як даследчая праблема // *Кастусь Каліноўскі і яго эпоха ў дакументах і культурнай традыцыі: матэрыялы VII Міжнар. навук. канф. Беларускага Гістарычнага Таварыства*, Менск, 25 верасня 2009 г. / [навуковы рэдактар А. Смалянчук]. — Менск: Беларускае Гістарычнае Таварыства, 2011. — С. 9–25; *Яго ж.* Кастусь Каліноўскі ў лістах Казіміры Багушэвіч і Марыі Плаўскай (1905) // ...Пачуць, як лёсу валяцца мур: Памяці Генадзя Кісялёва. — Мінск, Лімарыус, 2009. — С. 328–337; *Яго ж.* Кастусь Каліноўскі ў польскай гістарычнай традыцыі // *Спадчына*. — 1998. — № 2. — С. 84–105; *Трофимычев Д.* 100 дорог ошмянского Одиссея: К 170-летию со дня рождения государственного деятеля, этнографа и журналиста Зигмунда Минейки // *Белорусская нива*. — 2010. — 18 ноября. — С. 15; *Трышкоўскі Я.* Антоні Санкевіч — паўстанец 1863 года // *ARCHE*. — 2010. — № 12. — С. 86–94; *Усціновіч В.* Рута-мята ды памята: [пра жыццё і палітычную дзейнасць Уладзіслава Барзабагагага] // *Маладосць*. — 2011. — № 4. — С. 110–121; *Хмяльніцкі М. М.* Gloria victis. Паўстанне 1863–1864 гг. у жыцці і творчасці Элізы Ажэшкі // *Роднае слова*. — 2010. — № 5. — С. 27–30; *Чаропка В.* Адысея Зыгмунта Мінейкі // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2010. — № 11. — С. 27–44; *Яго ж.* Апошні дыктатар паўстання Рамуальд Траўгут // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2005. — № 8. — С. 26–41; *Яго ж.* Выкананы абавязак Антона Трусава // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2013. — № 3. — С. 19–28; *Яго ж.* Міхал Андрыёлі: беларускі мастак з Вільні. — Мінск: Харвест, 2012; *Яго ж.* Шлях да бессмяротнасці. Зыгмунт Серакоўскі // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2011. — № 8. — С. 22–30; № 9. — С. 29–36; № 10. — С. 36–45; *Яго ж.* Юзаф Каліноўскі: Шлях да святасці // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2013. — № 5. — С. 32–41; № 6. — С. 28–38; *Яго ж.* Dulce est pro patria mori. Людвік Нарбут // *Беларускі гістарычны часопіс*. — 2003. — № 7. — С. 30–39; Швед В. В. Чыноўнікі-сябры Гарадзенскай ваяводскай арганізацыі 1861–1864 гг. // *Гарадзенскі соцыум 2013. Гісторыя і памяць. XV–XX стст.* / пад рэд. А. Ф. Краўцэвіча і А. Ф. Смаленчука. — Гародня: б.в., 2014. — С. 140–152; *Янушкевіч К., Янушкевіч Я.* Партрэты Паўстання. Фотальбом. — Ракаў, 2014; *Янушкевіч Я.* Метрыкі хросту Вінцэся-Кастуся Каліноўскага // *Białoruskie Zeszyty Historyczne — Беларускі Гістарычны Зборнік*. — № 40. — Беласток, 2013. — С. 244–248; *Яго ж.* Прашыты шасцю кулямі...: да 200-годдзя з дня нараджэння паўстанца-скульптара Генрыка Дмахоўскага // *Роднае слова*. — 2010. — № 11. — С. 99–100; *Słynni polacy Polesia: Romuald Traugutt (1826–1864). Konstanty Kalinowski (1838–1864): Materiały międzynarod. konf. popul.-nauk. poświęconej słynnym polakom wywodzącym się z Polesia, Brześć, 23–25 maja 2003 r.* / [Red.]: Halina Bursztyńska. — Brześć, 2004; і інш.

² *Карпович О. В.* Восстание 1863 года в Игуменском и Слуцком уездах Минской губернии // *Записы Таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага*. Вып. 3. 1863 год: Шляхецкае паўстанне ці народная рэвалюцыя? /

Сама ідэя стварэння біяграфічнага слоўніка ўдзельнікаў паўстання 1863–1864 гг. не новая. Храналагічна першы з вядомых біяграфічных слоўнікаў удзельнікаў паўстання з Беларусі быў створаны ў міжваенны перыяд гродзенскім гісторыкам і музейшчыкам Юзафам Ядкоўскім. Ён пачаў публікавацца ў 1921 г. у газеце «Echo Grodzieńskie» («Гродзенскае рэха») у выглядзе часткі яго артыкула «1863 год у Гродзенскім павеце». З № 160 ад 21 ліпеня 1921 г. газета пачала друкаваць невялікі біяграфічны слоўнік асоб (сам Ядкоўскі называў яго «*спіс паўстанцаў*») з Гродзенскай губерні, пераважна з Гродзенскага павета, што ўдзельнічалі ў паўстанні ці мелі да яго дачыненне. Усяго Ядкоўскім апублікавана 280 біяграм. Як правіла, яны маюць невялікі аб’ём — ад 2 да 8 радкоў на кожную асобу, і толькі некаторыя выбіваюцца з гэтага шэрагу і маюць каля 20 радкоў. Відавочна, што звесткі ў іх фрагментарныя і з’явіліся ў публікацыі таму, што менавіта столькі іх і мелася ў аўтара на момант друку. Напрыклад, біяграма Канстанціна Каліноўскага (№ 167 ад 29 ліпеня) уключае толькі наступную інфармацыю: «*дэлегат Нацыянальнага Урада на Гродзенскае ваяводства, пазней — дыктатар Літвы, пакараны смерцю ў Вільні*». Аднак і ў гэтых біяграмах магчыма заўважыць пэўную непапулярнасць: напрыклад, уключаныя непасрэдна ў артыкул біяграфічныя даведкі пра некаторых асоб змяшчаюць больш звестак, чым іх маеца ў слоўніку³. Крыніцамі для гэтага слоўніка з’яўляліся, як заяўляў крыху пазней яго аўтар, «*тагачасныя афіцыйныя паперы і ўспаміны нешматлікіх сёння відавочцаў-сведкаў паўстання*»⁴.

На працягу далейшых гадоў Ядкоўскі працягваў займацца зборам матэрыялаў пра паўстанне ў Гродзенскім павеце. Гэта вылілася яшчэ ў дзве яго публікацыі, якія дапоўнілі папярэднія артыкулы. Першая з іх з’явілася ў № 8 ад 24 студзеня 1926 г. у гродзенскай газеце «Nowe Życie» («Новае жыццё») пад назвай «Сілуэты 1863 года»⁵. Артыкул пашырае біяграфічны слоўнік і змяшчае біяграмы 37 асоб. Некаторыя ўжо згадваліся ў папярэдніх публікацыях Ядкоўскага (напрыклад, Севярын Ромэр ці Станіслаў Сільвестровіч), аднак тут падаваліся раней невядомыя біяграфічныя звесткі пра іх. Задачу артыкула Ядкоўскі для сябе ставіць наступным чынам: «*Да доўгага спісу асоб, што бралі ўдзел у нацыянальным руху ў перыяд студзенскага паўстання, мы дакідаем цяпер жменьку звестак, дапаўняючы імі цыкл артыкулаў, змешчаных у свой час на старонках тутэйшых выданняў*».

Невялікі біяграфічны слоўнік татараў, што ўдзельнічалі ў паўстанні, апублікаваў у 1930-х гг. Леан Крычынскі, аднак яго звесткі дастаткова ўрыўкавыя і няпоўныя з прычыны слабога выкарыстання архіўных крыніц⁶. Імяны («алфавітны») пералік асоб, што бралі ўдзел у паўстанні ў Свянцянскім

уклад. і рэд. А. Я. Тарас. — Рыга: Выданне ІБГіК, 2014. — С. 149–161; *Его же*. Восстание 1863 года в Кобринском уезде // Записи Таварыства аматараў беларускай гісторыі імя Вацлава Ластоўскага. Вып. 3. 1863 год: Шляхецкае паўстанне ці народная рэвалюцыя? / уклад. і рэд. А. Я. Тарас. — Рыга: Выданне ІБГіК, 2014. — С. 139–148; *Его же*. Репрессии в отношении участников восстания 1863–1864 гг.: правда и вымыслы // Вестник Брестского государственного технического университета: научно-теоретический журнал. — 2011. — № 6. — С. 33–35; *Матвейчык Дз. Ч.* Уладзіслаў Машэўскі... — С. 88–90; *Радзюк А.* Знішчэнне шляхецкіх ваколіцаў на Гродзеншчыне ў 1863–1864 // ARCHE. — 2010. — № 10. — С. 151–173; *Смалянчук А.* Гарадзенскія «мяцежнікі» // ARCHE. — 2010. — № 12. — С. 174–185; *Токць С., Семянчук А., Трацяк Я.* Высылка з Беларусі шляхціцаў-паўстанцаў 1863–1864 гг. // Герольд Litherland. — № 17. — Гародня, 2006. — С. 110–126; *Іх жа*. Паўстанцы 1863 г. сялянскага стану з Ваўкавыскага павета // Ваўкавышчына: краязнаўчы часопіс. — 2008. — № 3. — С. 3–9; *Хурсік В. У.* Трагедыя белагвардыі: Бел. дваране ў паўстанні 1863–1864 гг.: гістарычны нарыс і спісы. — Мінск: Пейто, 2001; і інш.

³ *Jodkowski J.* Rok 1863 w powiecie grodzieńskim // Echo Grodzieńskie. — R. 4: 1921. — № 18. — 23.01.1921. — S. 1–2; № 28. — 05.02.1921. — S. 3; № 31. — 09.02.1921. — S. 3; № 32. — 10.02.1921. — S. 3; № 33. — 11.02.1921. — S. 3; № 34. — 12.02.1921. — S. 3; № 36. — 15.02.1921. — S. 3; № 160. — 21.07.1921. — S. 3; № 162. — 23.07.1921. — S. 2; № 166. — 28.07.1921. — S. 2; № 167. — 29.07.1921. — S. 2–3; № 168. — 30.07.1921. — S. 2; № 169. — 31.07.1921. — S. 2; № 171. — S. 3; № 172. — S. 2–3; № 173. — S. 2; № 174. — S. 4; № 175. — S. 2; № 176. — S. 2; № 177. — S. 2; № 179. — S. 2.

⁴ *Jodkowski J.* Rok 1863 w powiecie Grodzieńskim (Notatki i uzupełnienia) // Echo Grodzieńskie. — № 17. — 23.01.1923. — S. 2–3.

⁵ *Jodkowski J.* Sylwety z roku 1863 // Nowe Życie. — № 8. — 24.01.1926. — S. 2–3.

⁶ *Kryczyński L.* (Leon Najman Mirza Krzyczyński). Materiały do historii udziału tatarów litewskich w powstaniach narodowych // Rocznik tatarski. — 1935. — T. 2. — S. 451–453; *Jego ż.* Przyczynek w sprawie stosunku tatarów litewskich do powstania 1863 r. // Rocznik tatarski. — 1932. — T. 1. — S. 262–276.

павеце, змясціла ў сваёй працы ў 1934 г. Яніна Якубянец-Чаркоўска⁷. У 1935 г. у якасці дадатку да свайго нарыса пра Людвіка Нарбута Уладзіслаў Карбоўскі апублікаваў «імянны пералік» («wykaz imienny») удзельнікаў паўстання ў Лідскім павеце, складзены «на падставе друкаў і недрукаваных матэрыялаў». Ён уключае каля 200 асоб з кароткімі звесткамі пра кожную: саслоўе, узрост, заняткі да паўстання, удзел у паўстанні і лёс пасля яго і інш.⁸ Тут жа неабходна згадаць пра працу Генрыка Цэдэрбаўма, выдадзеную ў 1917 г.⁹ Яна хаця ўяўляе сабой пераказ 489 спраў і не з'яўляецца біяграфічным слоўнікам, але дэ-факта выконвае падобную ролю, будучы забяспечанай шматлікімі біяграфічнымі даведкамі і асабовым паказальнікам.

У Расіі некаторыя спісы паўстанцаў пачалі складацца ў пасляваенны перыяд. Напрыклад, у 1947 г. быў складзены спіс з некаторымі біяграфічнымі звесткамі ссыльных у Вяцкай губерні, у тым ліку высланых у выніку паўстання 1863–1864 гг., які, аднак, застаўся нявыдадзеным¹⁰. У 1960 г. Юрыем Багданавым і Уладзімірам Дзьякавым быў апублікаваны алфавітны спіс афіцэраў, якія мелі дачыненне да рэвалюцыйнага руху ў расійскай арміі ў 1861–1863 гг. Некаторыя з іх бралі ўдзел у паўстанні ў Беларусі: напрыклад, Баляслаў Кульчыцкі, Адам Вішнеўскі і інш. Наяўнасць падрабязнай біяграфічнай звесткі кожнай згаданай у спісе асобы робіць публікацыю біяграфічным слоўнікам¹¹. У 1967 г. у Маскве ўжо асобна У. Дзьякавым апублікаваны біяграфічны слоўнік удзельнікаў антыцарысцкіх рухаў, што служылі ў расійскай арміі, у якім маецца нелькі дзясяткаў біяграм ураджэнцаў Беларусі¹². На пачатку XXI ст. у Расіі абаронены шэраг дысертацый, прысвечаных ссыльцы пасля паўстання ў той ці іншы рэгіён Расійскай імперыі. Шмат да якіх у якасці дадатку пададзены біяграфічныя і біябібліяграфічныя слоўнікі ссыльных — напрыклад, у працах Людмілы Конанавай¹³ і Вячаслава Паўлава¹⁴. Найбольшы з іх па колькасці ўнесеных асоб складзены Святланай Мулінай да дысертацыі «Удзельнікі польскага паўстання 1863 года ў заходнесібірскай ссыльцы»¹⁵. На падставе дакументаў з Дзяржаўнага архіва Омскай вобласці ў ім пададзены звесткі больш чым пра 4 тысячы ссыльных. Характэрнае для такіх слоўнікаў іх напісанне на аснове матэрыялаў аднаго архіўнага сховішча. Некаторыя слоўнікі створаны ў якасці частак манаграфічных

⁷ *Jakubianiec-Czarkowska J.* Powstanie 1863 r. w powiecie święciańskim. — *Święciany: Święciański Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego*, 1934. — S. 110–119; у перакладзе гл.: *Якубянец-Чаркоўска Я.* Паўстанне 1863 года ў Свянцянскім павеце / пераклад М. Гіля. — Паставы: Сумежжа, 2013. — С. 73–79.

⁸ *Karbowski W.* Ludwik Narbutt: życiorys wodza w powstaniu styczniowym na Litwie. — Grodno: Wydawnictwo 76 Lidzkiego P. P. im. Ludwika Narbutta, 1935. — S. 162–174.

⁹ *Cederbaum H.* Powstanie styczniowe: wyroki audytoryatu polowego z lat 1863, 1864, 1865 i 1866. — Warszawa [etc.]: Gebethner i Wolff, 1917. — VIII.

¹⁰ *Луппов П. Н.* Политические ссылки в Вятской губернии в 1825–1905 гг.: Всего 1382 лица, в том числе 111 женщин. — Киров, 1947 (машынапіс; у 2002 г. захоўваўся ў адзеле краязнаўчай літаратуры Абласной бібліятэкі імя А. Герцэна, шыфр Д 669 — П2).

¹¹ *Богданов Г. В., Дзьяков В. А.* Алфавитный список участников революционного движения в русской армии за 1861–1863 гг. // Восстание 1863 г. и русско-польские революционные связи 60-х гг.: сб. ст. и материалов; под ред. В. Д. Корюлюка. — М.: АН СССР, 1960. — С. 489–638.

¹² *Дзьяков В. А.* Деятели русского и польского освободительного движения в царской армии 1856–1865 годов (биографический словарь). — М.: Наука, 1967. Варта таксама згадаць, што за 5 гадоў да гэтага У. Дзьякаў апублікаваў каштоўную крыніцу да біяграфій камандзіраў паўстанцкіх атрадаў на тэрыторыі Каралеўства Польскага, у тым ліку і тых, што адступілі туды з тэрыторыі Заходняй Беларусі (гл.: *Дзьяков В. А.* Список руководящих деятелей восстания 1863–1864 гг., составленный В. В. фон Валем // Русско-польские революционные связи 60-х годов и восстание 1863 года: [Сб.]. — Москва: Изд-во АН СССР, 1962. — С. 506–564).

¹³ *Кононова Л. П.* Ссылка участников польского восстания 1863–1864 годов (по материалам Архангельской губернии): дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.02. — Архангельск, 2004.

¹⁴ *Павлов В. А.* Польская политическая ссылка в Казанской губернии во второй половине XIX века: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.02. — Чебоксары, 2004. У скарачаным выглядзе слоўнік гл.: *Паўлаў В.* Паўстанцы з тэрыторыі Беларусі на пасяленні ў Казанскай губерні // ARCHE. — 2010. — № 10. — С. 237–257.

¹⁵ *Мулина С. А.* Участники польского восстания 1863 года в западносибирской ссылке: дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.02. — Омск, 2005. — 498 с. Некаторыя спісы апублікаваны — гл.: *Мулина С.* Удзельнікі паўстання 1863 году з Заходняга краю ў заходнесібірскай ссыльцы // ARCHE. — 2010. — № 10. — С. 258–268.

прац¹⁶. Апрача таго, ставілася пытанне пра ўвядзенне ў навуковы ўжытак яшчэ нявыкарыстаных матэрыялаў. Так, у 2005 г. даследчыкі Марына Навасёлава і Баляслаў Шастаковіч адзначалі неабходнасць стварэння на падставе матэрыялаў Дзяржаўнага архіва Іркуцкай вобласці біяграфічнага слоўніка ссыльных удзельнікаў паўстання, які «*надзейна ўвекавечыць памяць паўстанцаў, чые магiлы сцэрты з зямлі*»¹⁷. Характэрным для прац расійскіх гісторыкаў з’яўляецца абагульненне ўсіх сасланных удзельнікаў паўстання пад тэрмінамі «палякі», «польскія» і да т. п. Спроб вылучыць пэўную групу паводле тэрыторыі паходжання ў іх не робіцца.

Не варта таксама забывацца, што асобныя артыкулы, прысвечаныя ўдзельнікам паўстання 1863–1864 гг., у тым ліку з Беларусі, ёсць ва ўсемагчымых агульных слоўніках і энцыклапедыях, напрыклад у «Польскім біяграфічным слоўніку» ці «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Шматлікія спісы і біяграфічныя слоўнікі ўдзельнікаў паўстання, сасланных, амнісціраваных і г. д. знаходзяцца ў вольным доступе ў інтэрнэце.

Беларускімі даследчыкамі ў апошнія гады зроблена некалькі спроб скласці невялікія біяграфічныя слоўнікі ўдзельнікаў паўстання, аб’яднаных паходжаннем з пэўнага рэгіёна. Так, Алена Серак у якасці дадатку да свайго артыкула пра дзейнасць Ашмянскай следчай камісіі апублікавала 7 біяграм сасланных актыўных удзельнікаў паўстання ў Ашмянскім павеце¹⁸, Вячаслаў Швед — 60 біяграм 52 шляхціцаў (8 асоб паўтараюцца), якія належалі да гродзенскай паўстанцкай арганізацыі і каманднага складу паўстанцкіх атрадаў на Гродзеншчыне¹⁹, Вольга Гарбачова – біябібліяграфічныя артыкулы пра больш за трыццаць паўстанцаў, пераважна з Мінскай губерні, фотаздымкі якіх захаваліся да нашага часу²⁰. Часлаў Малеўскі склаў спіс з амаль трохсот асоб, што паходзілі з Лідскага павета і пацярпелі ў выніку паўстання²¹.

Апрача гэтага, доўгі час функцыі біяграфічных слоўнікаў і спісаў выконвалі (і выконваюць цяпер) усемагчымыя картатэкі і паказальнікі імёнаў да разнастайных кніжных выданняў. У міжваеннай Польшчы ў Варшаве вядомы гісторык і бібліяграф Эдвард Малішэўскі (1875–1928) стварыў картатэку ўдзельнікаў паўстання, якая, на жаль, не перажыла Другую сусветную вайну. У 1930-я гг. у Дзяржаўным архіве ў г. Львове падобная картатэка складалася пад кіраўніцтвам яго шматгадовага дырэктара — вядомага гісторыка і крыніцазнаўцы Яўгеніюша Барвінскага (налічвала больш за 20 тыс. картак)²².

У 1960-я гг. для патрэб выдання серыі «Паўстанне 1863–1864 гг.: матэрыялы і дакументы» ў Маскве пад кіраўніцтвам аднаго з яе рэдактараў Іллі Мілера таксама стваралася адпаведная картатэка, якая

¹⁶ Никулина И. Н. Религия и политические ссыльные Западной Сибири в XIX в. (20-е — первая половина 70-х гг.). — Барнаул: Алтайский государственный технический университет, 2004; изд. 2, доп. — Иркутск: Оттиск, 2011; Ссыльные поляки в Якутии: итоги, задачи, исследование пребывания / под ред. П. Л. Казаряна. — Якутск: Изд-во ин-та гуманитар. исслед. АН Респ. Саха, 1999; і інш.

¹⁷ Новоселова М., Шостакович Б. Материалы к биографии повстанцев 1863 г. в Государственном архиве Иркутской области // Powstanie styczniowe... — S. 331–334.

¹⁸ Серак Е. В. Репрессивная деятельность Ошмянской следственной комиссии в 1863–1864 гг. // Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі: Ашмяны і Ашмянскі рэгіён: зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А. А. Скеп’ян, А. Б. Доўнар; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. — Мінск: Беларус. навука, 2015. — С. 141–143.

¹⁹ Швед В. Шляхта Гродзенскай губерні ў цывільным і вайсковым кіраўніцтве напярэдадні і падчас Студзенскага паўстання (1861–1864 гг.) // Беларускі гістарычны зборнік — Białoruskie Zeszyty Historyczne. — № 41. — Беласток, 2014. — С. 211–238.

²⁰ Гарбачова В. В. Беларускі падарунак Уладзіславу Міцкевічу // Асоба і час: Беларускі біяграфічны альманах. — Вып. 2. — Мінск: Лімарыус, 2010. — С. 358–380; Яе ж. Паўстанцы 1863 году на фотаздымках // ARCHE. — 2010. — № 12. — С. 99–132.

²¹ Malewski C. Wykaz osób więzionych, przesładowanych i zesłanych z powiatu lidzkiego // Ziemia lidzka. — 2003. — № 3(55); у перакладзе на беларускую мову: Малеўскі Ч. Лідская шляхта ў паўстанні 1863 года // Лідскі летапісец. — 2003. — № 3–4 (23–24). — С. 20–28.

²² Гл.: Barwiński E. Kartoteka powstańców 1863 r. opracowana na podstawie akt Archiwum Państwowego we Lwowie // Przegląd Historyczny. — T. 14. — 1937/1938. — S. 376–378; Śliwowska W. Kartoteka uczestników powstania styczniowego w Instytucie Historii PAN // Powstanie styczniowe. 1863–1864. Walka i uczestnicy. Represje i wygnanie. Historiografia i tradycja / pod red. W. Cabana i W. Śliwowskiej. — Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 2005. — S. 11–20.

выкарыстоўвалася для складання паказальнікаў імянаў для тамоў гэтай серыі. Напачатку XXI ст. яна была перададзена ў якасці падарунка на 50-годдзе Польскай акадэміі навук, дзе і працягвае захоўвацца²³.

У Інстытуце гісторыі Польскай акадэміі навук (г. Варшава) група навукоўцаў пад кіраўніцтвам Віктарыі Слівоўскай стварыла картатэку (і ў адпаведнасці з ёй электронную базу дадзеных), куды ўключаны звесткі пра ўдзельнікаў паўстання, узятых з самых розных крыніц — архіваў як Польшчы, так і Беларусі, Літвы, Украіны і Расіі. У 2005 г. у картатэцы меліся звесткі прыкладна пра 40 тыс. сасланых і звыш 50 тыс. пацярпелых ад больш лёгкіх відаў пакаранняў, і працэс яе папаўнення працягваецца²⁴.

У Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі (НГАБ) таксама створаны асобны раздзел агульнага імяннага каталога, які мае назву «Паўстанне 1863 г.». У яго ўнесены больш за 8,5 тыс. картак, якія з улікам паўтораў шматлікіх асоб у розных крыніцах падаюць звесткі пра прыкладна 2,5 тыс. чалавек. Гэты раздзел уваходзіць у склад агульнага архіўнага электроннага імяннага паказальніка²⁵. У НГАБ у г. Гродна таксама створана асобная частка імяннага рабочага каталога, прысвечаная ўдзельнікам паўстання (захоўваецца ў некалькіх скрынях). Звесткі з яе часткова ўключаны ў агульны імяны каталог архіва.

Аднак падобныя картатэкі, створаныя супрацоўнікамі архіва, выразна недастатковыя для патрэб даследчыкаў. Па-першае, яны даступныя толькі непасрэдна ў архівах, а па-другое, з'яўляючыся ўсяго толькі паказальнікамі да дакументаў таго ці іншага архіва, змяшчаюць мінімальна неабходныя звесткі — пра прозвішча, імя, імя па бацьку асобы, дату і назву дакумента, яго архіўныя каардынаты, значна радзей — пра прафесію і/ці сацыяльны стан. Апрача таго, у іх, як, напрыклад, у НГАБ, шырока выкарыстоўваецца запазычаная з дакументаў тэрміналогія — часта недакладная і некарэктная²⁶. У параўнанні з картатэкамі форма біяграфічнага слоўніка, дзе падаюцца больш поўныя звесткі пра тую ці іншую асобу і пра значна большую колькасць асоб у цэлым, з'яўляецца больш зручнай, больш даступнай і таму больш прывабнай для карыстальнікаў.

Да гэтага часу невядома спроба стварэння і выдання аб'ёмнага біяграфічнага слоўніка на падставе матэрыялаў беларускіх архіваў.

* * *

Прадметнае поле для гэтага «Слоўніка...» абрана шырокае, што звязана як з тэрміналагічнымі асаблівасцямі, так і з асаблівасцямі крыніц.

У сувязі са спецыфічным падыходам расійскіх улад з'яўляецца праблема вызначэння дэфініцыі «ўдзельнік паўстання 1863–1864 гадоў». Як сведчыць крыніцавая база, расійскія дзяржаўныя рэпрэсіўныя органы ўдзельнікамі паўстання часта лічылі не толькі асоб, што змагаліся з расійскімі войскамі зброяй, але і прадстаўнікоў значна больш шырокай групы, якія дапамагалі паўстанцам самым розным чынам: пастаўлялі харчаванне, адзенне, разведвальныя звесткі, аказвалі медыцынскую дапамогу, збіралі для іх грошы і інш. Паводле слоў загада Міхаіла Мураўёва ад 31 траўня 1863 г., «*усялякае спачуванне да цяперашніх мяцежніцкіх дзеянняў пераследуецца законам нароўні з самімі дзеяннямі*»²⁷. Такая пазіцыя адкрывала расійскім уладам шырокія магчымасці для прыцягнення да адказнасці і пакарання шматлікіх асоб, так ці інакш звязаных з паўстанцамі. Пад рэпрэсіі часта траплялі сваякі ўдзельнікаў паўстання (бацькі, жонкі, браты і сёстры і інш.), іх сябры, калегі і г. д. Нашэнне жалобнага адзення ці нават чорных рэчаў без асаблівых падстаў (смерці каго-небудзь з блізкіх сваякоў) разглядалася

²³ Гл.: *Śliwowska W. Kartoteka uczestników...*

²⁴ Ibid.

²⁵ Больш падрабязна пра раздзел каталога НГАБ, прысвечаны ўдзельнікам паўстання 1863–1864 гг., гл.: *Матвейчык Дз. Ч.* Прадстаўленасць дакументаў па гісторыі нацыянальна-вызваленчага руху на Беларусі канца XVIII — 60-х гг. XIX ст. у каталогу НГАБ // *Архіварыус: зб. навук. паведамл. і арт.* — Вып. 6. — Мінск: НГАБ, 2008. — С. 271–277.

²⁶ Пра некаторыя хібы тэрміналогіі дакументаў гл. ніжэй.

²⁷ НГАБ. — Ф. 1430. — Воп. 1. — Спр. 52185. — Арк. 3–4 адв.; апублікавана ў: Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях: Дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / уклад. Дз. Ч. Матвейчык; рэдкал.: У. І. Адамушка [і інш.]. — Мінск: А. М. Вараксін, 2014. — С. 69.

таксама як паўстанцкая агітацыя і спачуванне паўстанню. Таму пад рэпрэсіі трапіла вялікая колькасць асоб, у значнай ступені жанчын²⁸, якія такім чынам дэманстравалі свае палітычныя схільнасці альбо выпадкова аказаліся адпаведна апранутымі. Гэта ж тычыцца асоб, якія насілі «польскі патрыятычны касцюм» (чамаркі, канфедэраткі, высокія боты і да т. п.) і тым больш выявы гербаў Каралеўства Польскага і Вялікага Княства Літоўскага («Белага Арла» і «Пагоні») і іншыя «асаблівыя рэвалюцыйныя знакі».

Асобна варта спыніцца на катэгорыі «палітычна нядобранадзейных» (альбо «нядобранадзейных у палітычных адносінах»). Да яе расійскія ўлады адносілі асоб, якія, як правіла, не ўдзельнічалі ў паўстанні непасрэдна, але трапілі ў поле дзейнасці расійскіх следчых і ваенна-судовых камісій і не даказалі сваю лаяльнасць да існуючага палітычнага ладу; якія заслужылі сабе негатыўную рэпутацыю ў вачах каго-небудзь з «добранадзейных»; якіх падазравалі ва ўдзеі ў паўстанні, аднак для адпаведнага прысуду не хапала доказаў і да т. п. Такіх асоб часцей за ўсё адпраўлялі ў ссылку «адміністрацыйным парадкам» — часам нават без абвінаваўчага судовага прысуду, а паводле распараджэння «Галоўнага Начальніка краю» (віленскіх генерал-губернатораў М. М. Мураўёва, К. П. фон Каўфмана, Э. Т. Баранова), каго-небудзь з намеснікаў М. М. Мураўёва (М. А. Крыжаноўскага, А. Л. Патапава) альбо грамадзянскага ці ваеннага губернатара. Як паказваюць архіўныя крыніцы, вызначэнне, фактычна ярлык «палітычна нядобранадзейны» выкарыстоўвалася ў асобных выпадках расійскімі цывільнымі і ваеннымі чыноўнікамі для звядзення ўласных рахункаў з асабіста непрыемнымі ім людзьмі.

Пад рэпрэсіі траплялі таксама пэўныя асобы, якія ніякім чынам не былі звязаны з паўстаннем, аднак інтарэсы якіх з прычыны збегу розных абставінаў альбо спецыфікі заканадаўчых актаў падчас паўстання ўступалі ў канфлікт з інтарэсамі расійскіх улад. Напрыклад, сяляне былі абавязаны даваць падводы для расійскіх войскаў, забяспечваць іх харчаваннем і ўсялякім чынам дапамагаць ім пры перамяшчэнні; адмова ад гэтага расцэнвалася як спагада паўстанню і супраціўленне ўладам. Гэткім жа чынам магла быць расцэнена і немагчымасць выканання адпаведных патрабаванняў. Тое самае тычыцца ўсеагульнай здачы агняпальнай і халоднай зброі, друкаваных і рукапісных твораў «падбухторвальнага» («возмутительного») альбо «заганнага» («предосудительного») (пры гэтым дакладнага вызначэння і першага, і другога тэрмінаў не было) зместу, забароны пакідаць месца жыхарства і да т. п.

Іншымі словамі, пад рэпрэсіі трапіла, як паказвае «Слоўнік...», значна больш шырокае кола асоб, чым складалі непасрэдна ўдзельнікі паўстання «са зброяй у руках».

Аднак і гэты крытэрыў у «Слоўніку...» не абсалютызуецца. Справа ў тым, што паводле ўсталяванай М. М. Мураўёвым сістэмы на асоб каталіцкага веравызнання былі накладзены шматлікія кантрыбуцыйныя зборы. Напрыклад, аднапрацэнтны збор на ўсіх домаўладальнікаў-каталікоў у гарадах, пяці-, дзесяці-, дваццаці- альбо трыццаціпрацэнтныя зборы²⁹ з маенткаў памешчыкаў-каталікоў і да т. п. Апрача таго, былі ўведзены далейшыя абмежаванні на каталікоў пры паступленні на дзяржаўную і грамадскую службу, у вышэйшыя навучальныя ўстановы і г. д. У выніку пад рэпрэсіі трапіла вялікая колькасць каталікоў (дваранаў, аднадворцаў, ксяндзоў), што жылі ў так званым Паўночна-Заходнім краі, тэрыторыя якога цяпер уваходзіць у склад некалькіх дзяржаў — Беларусі, Літвы, Польшчы, Латвіі, Расіі і Украіны. Таму ў «Слоўніку...» змешчаны звесткі толькі пра асоб, якія пацярпелі тым ці іншым чынам асобна ад «усеагульных» грашовых рэпрэсій — былі арыштаваны і зняволены на пэўны тэрмін у турмах ці знаходзіліся пад «хатнім арыштам», трапілі пад следства ці суд, аштрафаваны, звольнены са службы, аддадзены пад негалосны ці галосны нагляд паліцыі, высланы з радзімы (на катаргу, пасяленне, жыхарства, у шэрагі расійскіх войскаў і інш.), пазбаўлены правоў стану ці пакараны смерцю.

²⁸ Пра ўдзел жанчын Беларусі ў паўстанні больш падрабязна гл.: *Фірыновіч А. Э.* «Жаночы фактар» у паўстанні 1863–1864 гг.: інфармацыйны патэнцыял беларускіх архіваховішчаў // *Весці Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі. Серыя гуманітарных навук.* — 2011. — № 2. — С. 59–65; *Чарняўская В. А.* «Жаночы след» у «Тыдні хваляванняў у Магілёўскай губерні» // *Гісторыя Магілёва: мінулае і сучаснасць: зборнік навуковых прац удзельнікаў VIII Міжнар. навук.-практ. канф., Магілёў, 26–27 чэрвеня 2013 г.* / уклад. А. М. Бацкоў, І. А. Пушкін. — Магілёў: УА «МДУХ», 2013. — С. 395–398.

²⁹ Працэнтны вылічваліся ад сярэдняга гадавога прыбытку за апошнія 10 гадоў.

Міхаіл Мікалаевіч Мураўёў з'яўляўся віленскім генерал-губернатарам з 1 траўня 1863 г. да 17 красавіка 1865 г. Менавіта паводле яго ініцыятывы і была ўведзена ў Беларусь і Літве магутная рэпрэсіўная машына. Аднак, гаворачы пра задушэнне паўстання і пра рэпрэсіі супраць яго ўдзельнікаў, неабходна ўлічваць, што паўстанне пачалося і адпаведна пачало падаўляцца яшчэ да ўступлення Мураўёва на пасаду, калі віленскім генерал-губернатарам служыў Уладзімір Іванавіч Назімаў (генерал-губернатар з 10 снежня 1855 г. да 1 траўня 1863 г.). Адпаведна і першыя арышты праводзіліся менавіта пры ім. Уціск працягваўся і пасля адстаўкі Мураўёва пры яго паслядоўніках — Канстанціне Пятровічы фон Каўфмане (генерал-губернатар з 17 красавіка 1865 г. да 9 кастрычніка 1866 г.) і Эдуардзе Трафімавічы Баранаве (з 9 кастрычніка 1866 г. да 2 сакавіка 1868 г.), якія таксама выдавалі пастановы аб ссылцы некаторых асоб, следчыя і судовыя справы якіх вяліся ў 1865–1867 гг. Аднак пры іншых генерал-губернаторах і колькасць вынесеных прысудаў, і адпаведна ступень жорсткасці ўсёй рэпрэсіўнай палітыкі былі непараўнальна меншыя. Ужо нават у канфірмацыях намесніка Мураўёва Андрэя Львовіча Патапава, які выносіў іх з другой паловы 1864 г. да 17 красавіка 1865 г., адчуваецца меншая лютасць у адносінах да пакараных і павялічваецца колькасць апраўдальных пастановаў.

* * *

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі — найбольш багатае ў краіне сховішча рукапісных матэрыялаў за перыяд да пачатку XX ст. уключна. Сярод іх некалькі тысяч спраў, якія тычацца паўстання 1863–1864 гг. Гэтыя матэрыялы маюць сваю спецыфіку. За вельмі рэдкім выключэннем яны створаны расійскімі ўладнымі і карнымі органамі, таму ў іх адлюстраваны не так ход паўстання і дзейнасць паўстанцкіх атрадаў, як палітыка расійскіх улад, накіраваная на задушэнне выступлення, правядзенне рэпрэсій у адносінах да яго ўдзельнікаў і змяненне сацыяльна-канфесійнага становішча на ахопленых паўстаннем землях. Сярод органаў рэалізацыі гэтай палітыкі варта вылучыць камісіі, якія займаліся правядзеннем следства па справах асобных паўстанцаў і іх груп. У НГАБ захоўваюцца асобныя фонды дзвюх следчых камісій Мінскай губ. — у гарадах Мінску (ф. 1418) і Слуцку (ф. 1524), адной — Віцебскай губ. — у Віцебску (ф. 3046) і чатырох Магілёўскай губ. — у Магілёве (ф. 3257), Оршы (ф. 3255), Чэрыкаве (ф. 3366) і Горках (ф. 3286). Гэтыя фонды змяшчаюць невялікую колькасць спраў, іх матэрыялы захаваліся да нашага часу фрагментарна. Найбольш цікавай групай матэрыялаў у гэтых фондах з'яўляюцца спісы паўстанцаў і асоб, якія абвінавачваліся ва ўдзеі ў паўстанні. У спісах пазначаліся, як правіла, імя і прозвішча асобы, яе сацыяльнае паходжанне, веравызнанне, месца жыхарства, сутнасць абвінавачвання, пастанова камісіі паводле яе справы, адсылка прысуду на канфірмацыю альбо перавод асобы ў іншае месца зняволення.

Наступную групу фондаў, дзе захоўваюцца матэрыялы па паўстанні 1863–1864 гг., складаюць фонды ваенных начальнікаў — часовых ваенных губернатараў Мінскай (ф. 296) і Магілёўскай (ф. 3256) губерняў, павятовых начальнікаў Пінскага (ф. 1521), Слуцкага (ф. 1525), Дрысенскага (ф. 2601), Веліжскага і Суражскага (ф. 2569) павеатаў, ваенных начальнікаў другога (ф. 1528) і трэцяга (ф. 1527) станаў Мінскага павеата. Як правіла, яны таксама невялікія: у іх колькасць спраў па паўстанні не перавышае дваццаці. Выключэнне складаюць толькі фонды часовых ваенных губернатараў Мінскай (204 справы) і Магілёўскай (69 спраў) губерняў.

Найбольшая колькасць спраў па паўстанні 1863–1864 гг. захоўваецца у, так бы мовіць, «вялікіх» фондах — губернскіх праўленняў (Мінскае — ф. 295, Віцебскае — ф. 1416, Магілёўскае — ф. 2003), упраўленняў дзяржаўных маёмасцяў (гл. ніжэй) і канцылярый губернатараў (мінскага — ф. 295, віцебскага — ф. 1430, магілёўскага — ф. 2001). Напрыклад, другі вопіс фонду канцылярый магілёўскага грамадзянскага губернатара (каля 200 спраў) прысвечаны выключна паўстанню 1863–1864 гг., пераважна — канфіскацыі маёмасці яго ўдзельнікаў.

Абавязковым пры прапрацоўцы «вялікіх» фондаў з'яўляецца зварот увагі не толькі на матэрыялы за 1863–1866 гг., калі адбываліся актыўныя рэпрэсіі супраць удзельнікаў паўстання і тых, хто ім спачуваў і дапамагаў, але і на справы за канец 60-х — 80-я гг. XIX ст., калі ў выніку некалькіх амністый шмат якія катэгорыі сасланных атрымалі магчымасць вярнуцца на радзіму, перасяліцца ў Каралеўства Польскае, вызваліцца ад паліцэйскага нагляду, паступіць на дзяржаўную ці грамадзянскую службу

ці розныя іншыя палёгкі пакарання. Падобныя справы, напрыклад, захоўваюцца ў масавым парадку ў фондах мінскага і віцебскага губернатараў.

Самую значную групу спраў у «вялікіх» фондах складаюць дакументы аб маёмасці ўдзельнікаў паўстання і асоб, якія абвінавачваліся ў прыналежнасці да яго, — накладанне секвестру і забароны, правядзенне канфіскацый, продаж канфіскаваных маёмкаў, спагнанне грашовых штрафаў і да т. п. Гэта — натуральны вынік таго факта, што канфіскацыі і рознага кшталту грашовыя спагнанні былі адным з галоўных сродкаў рэпрэсій супраць удзельнікаў паўстання і тых, хто падтрымліваў іх ці спачуваў ім.

Справы пра секвестр і канфіскацыю маёмкаў захоўваюцца ў фондах Мінскага (ф. 27) і Віцебскага (ф. 2514) упраўленняў дзяржаўных маёмасцяў. У фондзе ж Магілёўскага ўпраўлення (ф. 2189) не выяўлена падобных матэрыялаў, і ўвогуле за 1860-я гг. у ім захоўваецца ўсяго некалькі спраў, што гаворыць пра фрагментарную захаванасць дакументаў упраўлення.

Матэрыялы пра лёс некаторых прадстаўнікоў каталіцкага духавенства падчас і пасля паўстання адлюстраваны ў фондзе Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі (ф. 1781). У прыватнасці, тут захоўваюцца дакументы пра правядзенне рэпрэсійных мерапрыемстваў супраць ксяндзоў, якія ўдзельнічалі ў паўстанні, спачувалі яму альбо трапілі пад суд па падазронасці ў гэтым. Сярод іншага, тут прадстаўлены разнастайныя асабовыя і фармулярныя спісы ксяндзоў, рапартаў каталіцкіх іерархаў і г. д.

Вышэй згаданымі не абмяжоўваецца пералік фондаў, у якіх захоўваюцца матэрыялы па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. Адзінкавыя справы, якія не складаюць суцэльнага комплексу, трапляюцца ў некалькіх дзясятках фондаў³⁰.

Большая частка спраў з НГАБ, што тычыцца паўстання 1863–1864 гг., да цяперашняга часу не выкарыстоўвалася даследчыкамі. Увогуле, праблема ўвядзення ў навуковы ўжытак матэрыялаў з НГАБ вырашаецца на сённяшні дзень некалькімі шляхамі. Па-першае, гэта публікацыя дакументаў. Вядома некалькі акцый па мэтанакіраваным выяўленні і публікацыі дакументаў з НГАБ па гісторыі паўстання. Першая з іх была здзейснена ў канцы 1950-х — пачатку 1960-х гг. для выдання серыі «Паўстанне 1863 года: Дакументы і матэрыялы». У двух тамах гэтай серыі, прысвечаных падзеям 1861–1864 гг. у Беларусі і Літве³¹, апублікаваны некалькі дзясяткаў дакументаў, якія цяпер захоўваюцца ў НГАБ (на час выяўлення яны захоўваліся ў Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве БССР у г. Магілёве і Дзяржаўным архіве Мінскай вобласці ў г. Мінску). Яшчэ некалькі дзясяткаў былі выкарыстаны пры складанні каментарыяў без іх публікацыі. Другі зборнік дакументаў, ужо непасрэдна з фондаў НГАБ, быў выдадзены ў 2014 г. — праз 50 гадоў пасля першага³². У яго ўключаны 223 дакументы і яшчэ некалькі соцень выкарыстаны пры складанні каментарыяў. Тут жа варта згадаць пра выданне Віктарам Хурсікам некалькіх спісаў паўстанцаў з фондаў НГАБ у 2001 г.³³, аднак гэтая публікацыя пазбаўлена неабходных археаграфічных падыходаў і навукова-даведачнага апарату і мае хутчэй папулярны характар. Некаторыя дакументы публікуюцца ў якасці дадаткаў да навуковых артыкулаў, іх копіі размяшчаюцца на

³⁰ Больш падрабязна пра матэрыялы з НГАБ, што тычыцца гісторыі паўстання 1863–1864 гг., гл.: *Матвейчык Дз. Ч.* Дакументы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі аб паўстанні 1863–1864 гг. (агульны агляд) // Польшча–Беларусь — агульная гістарычная спадчына: студзенскае паўстанне ў традыцыі і палітычнай думцы Польшчы і Беларусі: зб. навуковых прац / пад рэд. Евы Расоўскай і Аляксандра Вабішчэвіча. — Варшава: Аб'яднанне польскіх архівістаў, 2014. — С. 185–196; *Яго ж.* Паўстанне 1863–1864 гг.: крыніцы з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (агульны агляд) // *Архівы і справаводства.* — 2013. — № 1. — С. 66–77; *Яго ж.* Матэрыялы фонду «Упраўленне дзяржаўных маёмасцяў Віцебскай губерні» як крыніца па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. // *Дакументальная спадчына Беларусі XIV–XX стагоддзяў: Матэрыялы навук.-практ. канф., прысвечанай 75-годдзю Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (Мінск, 26 чэрвеня 2013 г.).* — Мінск: Выдавец А. М. Вараксін, 2014. — С. 98–105; *Фірыновіч А. Э.* Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы беларускіх архіваў. — Мінск: Беларус. навука, 2013.

³¹ *Восстание в Литве и Белоруссии 1863–1864 гг.: сб. документов / [АН СССР, Ин-т славяноведения и др.]* — М.; Вроцлав: Наука, 1965; *Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: документы и материалы.* — М.: Наука, 1964.

³² Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях : Дакументы і матэрыялы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі / уклад. Дз. Ч. Матвейчык; рэдкал.: У. І. Адамушка [і інш.]. — Мінск: А. М. Вараксін, 2014.

³³ *Хурсік В. У.* Трагедыя белай гвардыі: Бел. дваране ў паўстанні 1863–1864 гг.: Гіст. нарыс і спісы. — Мінск: Пейто, 2001; выд. 2. — Мінск: Пейто, 2002.

віртуальных і фізічных выставах і да т. п. Тым не менш і гэтага выразна недастаткова, улічваючы той факт, што колькасць выяўленых спраў складае некалькі тысяч³⁴.

Па-другое, гэта напісанне на падставе архіўных матэрыялаў навуковых прац, прысвечаных разнастайным бакам падзей паўстання. Найбольш частай формай публікацыі вынікаў даследаванняў з'яўляюцца артыкулы. Аднак іх істотным недахопам з'яўляецца, як правіла, невялікая колькасць ужытых архіўных крыніц. Толькі ў пераважнай меншасці артыкулаў выкарыстоўваецца больш за 20–25 спраў. Звычайна ж аўтары абмяжоўваюцца ўсяго некалькімі. Падобная сітуацыя вызначана двума фактарамі — нешырокім праблемным полем таго ці іншага артыкула альбо недастатковай прапрацоўкай аўтарамі матэрыялаў фондаў НГАБ. У любым выпадку кола выкарыстаных архіўных крыніц застаецца нешырокім. Выключэнне з гэтага шэрагу складае манаграфія Алены Фірыновіч, дзе ў якасці дадатку змешчаны пералікі (у тэрміналогіі кнігі — калекцыі) выяўленых у айчынных сховішчах рукапісных матэрыялаў па гісторыі паўстання. У прыватнасці, у іх уключаны 469 спраў з НГАБ і 166 — з НГАБ у Гродна³⁵. Іншых аб'ёмных манаграфій, прысвечаных гісторыі паўстання альбо адпаведным крыніцам, да цяперашняга часу не выдадзена. Улічваючы актыўнасць айчынных даследчыкаў па распрацоўцы розных звязаных з паўстаннем пытанняў, што назіраецца на працягу некалькіх апошніх гадоў і што было стымулявана святкаваннем яго 150-гадовага юбілею, наспела праблема менавіта масавага ўвядзення ва ўжытак крыніц з НГАБ. Часткова гэтая праблема вырашаецца «Слоўнікам...», які падрыхтаваны на падставе 762 спраў.

Спецыфіка фондаў НГАБ, дзе ў адносінах да XIX ст. захоўваюцца ў асноўным матэрыялы Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай губерняў³⁶, моцна ўплывае на насычанасць «Слоўніка...». У ім у пераважнай большасці пададзены звесткі пра прадстаўнікоў менавіта трох згаданых губерняў. Аднак наяўнасць у НГАБ шматлікіх спісаў, паведамленняў, рапартаў і іншых матэрыялаў пра асоб, што паходзілі з іншых тэрыторый (часам з зямель, якія не ўваходзілі ў склад Віленскага генерал-губернатарства, — Польшчы, Украіны і інш.), дазволіла ўключыць у «Слоўнік...» і інфармацыю з такіх крыніц, хоць яны моцна саступаюць паводле напэўняльнасці. Гэтыя асобы, як правіла, бралі ўдзел ці мелі дачыненне да паўстання і адпаведна трапілі пад суд на тэрыторыі Віленскага генерал-губернатарства.

Варта ўлічваць і той факт, што шмат якія звесткі з крыніц фрагментарныя і няпоўныя, а часам недакладныя альбо неканкрэтныя. Пра некаторых асоб вядома толькі па адной згадцы ў крыніцах. Падобная фрагментарнасць з'яўляецца прычынай таго, што ў «Слоўнік...» маглі закрасціся некаторыя паўторы, калі адна і тая асоба можа сустракацца больш за адзін раз (рознае напісанне аднаго і таго прозвішча ў розных крыніцах). Тэрміналогія ў дакументах часта некарэктная. Напрыклад, шмат у якіх «удзельнікамі паўстання» называюцца асобы, якія толькі падазраваліся ва ўдзеле і значная колькасць якіх пазней была вызвалена ад адказнасці праз адсутнасць доказаў для абвінавачвання ці якія мелі толькі пэўнае дачыненне да следчых і судовых спраў паўстанцаў і да т. п. Датаванне, змешчанае ў крыніцах, часам памылковае. Напрыклад, сасланая ў красавіку асоба магла фігураваць у спісах сасланых за травень. Даты шмат якіх падзей не вядомы дакладна, часта на пэўны момант падзея апісваецца як ужо здзейсненая.

З мэтай вырашэння праблемы персаніфікацыі паўстання найбольшая ўвага пры стварэнні «Слоўніка...» скіроўвалася на прапрацоўку рознага кшталту спісаў — палонных і забітых у сутычках, сасланых з пазбаўленнем правоў ці «адміністрацыйным парадкам», канфіскаваных і секвестраваных маёнткаў і да т. п. У такіх спісах падаюцца дастаткова сціслыя дадзеныя, аднак фігуруе вялікая колькасць асоб. Апрача таго, у іх часта змяшчаюцца таксама і імёны выхадцаў з іншых губерняў, у першую чаргу з Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай, як, напрыклад, у «Алфавітным спісе палітычных злачын-

³⁴ Больш падрабязна пра публікацыю дакументальных матэрыялаў па гісторыі паўстання гл.: Паўстанне 1863–1864 гадоў у Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губернях... — С. 29–33; Фірыновіч А. Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы... — С. 20–21.

³⁵ Фірыновіч А. Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы...

³⁶ Матэрыялы Гродзенскай губерні захоўваюцца ў Нацыянальным гістарычным архіве Беларусі ў г. Гродна, Віленскай — у Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве (ЛДГА) у Вільні, Ковенскай — у ЛДГА і ў Каўнаскаім акруговым архіве; матэрыялы па ўсіх губернях, што ўваходзілі ў склад Віленскага генерал-губернатарства, захоўваюцца ў ЛДГА.

цаў, пазбаўленых па судзе правоў стану, маёмасці якіх падлягаюць канфіскацыі ў казну, да 1-га кастрычніка 1864»³⁷, дзе маецца інфармацыя пра 2048 асоб.

* * *

Прынцып напісання біяграм наступны. Кожная складаецца з трох частак. У першай падаюцца звесткі пра прозвішча і імя асобы ў беларускамоўным варыянце і паводле рускамоўных крыніц. Невядомае імя пазначаецца літарай N. Калі імя ў рукапісных матэрыялах не пазначана, аднак яно ўзноўлена паводле іншых крыніц (напрыклад, іншых зборнікаў дакументаў), то яно змешчана ў квадратных дужках (напрыклад, **Рагінскі [Раман]**). У тым выпадку, калі ў крыніцах сустракаюцца некалькі варыянтаў прозвішча ці імя, у дужках падаюцца ўсе варыянты, адрозныя ад найбольш часта ўжыванага. Такія варыянты змяшчаюцца таксама ў агульным алфавітным парадку «Слоўніка...» з адсылкай на асноўны (напрыклад, **Антаневіч Вінцэнт** — гл. **Антановіч Вінцэнт**). Тое самае тычыцца падвойных прозвішчаў. Затым падаюцца звесткі пра імёны і імёны па бацьку бацькоў (у тым ліку і дзявочае прозвішча маці) і іншых сваякоў (дзядзькаў і цёткаў, братоў і сясцёр, стрыечных братоў і сясцёр і г. д.), імёны і даты нараджэння жонак і дзяцей (таксама і дзявочыя прозвішчы жонак), саслоўнае паходжанне (дваранін, селянін, аднадворац і г. д.), геаграфічнае паходжанне (воласць, павет, губерня), веравызнанне (каталік, праваслаўны, лютэранін і інш.)³⁸.

Другая частка біяграмы напісана паводле храналагічнага прынцыпу, наколькі гэта дазваляюць крыніцы (часам пэўныя працэсы адбываліся паралельна). У ёй падаюцца дата і месца нараджэння (у некаторых выпадках — хрышчэння) асобы, яе біяграфічныя звесткі за перыяд да паўстання (даты і месцы вучобы, месца пражывання да паўстання, месца грамадзянскай ці ваеннай службы з пасадай і чынам, валоданне маёмасцю і інш.), потым — пра ўдзел у паўстанні (назва паўстанцкага атрада³⁹, даты і месцы сутычак з расійскімі войскамі) ці форму дачынення да яго (пастаўка харчавання, служба правадніком, дапамога параненым і інш.), дату паланення ці арышту і месцы зняволенняў, абставіны знаходжання пад следствам і судом (назвы следчых і судовых камісій, змест паказанняў, даты пастаноў і іх сутнасць і г. д.), канчатковы прысуд (канфірмацыя) ці прызначэнне з вызначэннем ступені пакарання (пазбаўленне правоў стану, канфіскацыя ці секвестр маёмасці, месца і тэрмін ссылкі, памер штрафу, аддача на парукі, паліцэйскі нагляд і інш.), біяграфічныя звесткі за перыяд пасля прысуду (месца жыцця ў ссылцы, даты і сутнасць атрыманых палёгкаў пакарання, перамяшчэнні і перасяленні і інш.), дату і месца смерці. У некаторых біяграмах сустракаюцца імёны іншых асоб, якія таксама змешчаны ў «Слоўніку...»; у такім выпадку яны вылучаюцца курсівам (напрыклад, «далучыўся да паўстанцкага атрада *Казелы Вінцэнта*»). Калі гэтая ж асоба трапляецца ў біяграме другі раз, падаюцца толькі ініцыялы. Пры супадзенні прозвішчаў асоб (як правіла, гэта сваякі) пазначаецца толькі імя (таксама курсівам). Вылучэнне курсівам прозвішча ў пастаронкавых спасылках таксама азначае наяўнасць адпаведнай біяграмы ў «Слоўніку...».

У тэксце біяграм пакінуты некаторыя тэрміны і цытаты, узятыя непасрэдна з крыніц, пераказ якіх уяўляецца немэтазгодным. Усе падобныя словазлучэнні і сказы-цытаты ў тэксце падаюцца ў двукоссі: напрыклад, «адміністрацыйнае спагнанне», «адміністрацыйным парадкам», «палітычная нядобранадзейнасць», «прамаўленне дзёрзкіх выразаў», «менш аддаленыя месцы Сібіры», «ва ўнутраныя губерні» і да т. п. З улікам таго, што пэўныя дзяржаўныя органы і пасады шматразова паўтараюцца, у «Слоўніку...» ўведзены іх абрэвіятуры: напрыклад, МГГ, МагГП, ССК і інш. (гл. спіс скарачэнняў, абрэвіатур і ўмоўных пазнак).

Асобна варта спыніцца на датаванні падзей. Даты падаюцца менавіта ў такім выглядзе, як яны фігуруюць у крыніцах. Улічваючы тое, што крыніцы па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. з НГАБ створаны расійскімі дзяржаўнымі органамі, якія карысталіся юліянскім календаром, то і ў «Слоўнік...»

³⁷ НГАБ. — Ф. 319. — Воп. 1. — Спр. 479.

³⁸ Веравызнанне не падаецца ў прадстаўнікоў яўрэйскай нацыянальнасці, бо вызначэнне «яўрэй» мае на ўвазе іудзейскае веравызнанне.

³⁹ У «Слоўніку...» паўстанцкія атрады называюцца паводле імёнаў іх камандзіраў альбо паводле месца іх фарміравання ці дзеянняў.

даты перанесены менавіта так. Апрача таго, як гэта ўжо адзначалася вышэй, часта крыніцы змяшчаюць інфармацыю пра падзеі як пра ўжо здзейснены факт: напрыклад, спісы сасланных за пэўны перыяд ці да пэўнага часу. Такія даты пазначаны ў дужках, як правіла, пасля дзеяслова; напрыклад, «ваенным судом прысуджаны (да 29.12.1863)» альбо «прызначаны (каля 07.1864)».

Звесткі, якія пакідаюць магчымасць сумненняў у сваёй сапраўднасці альбо пацверджаны крыніцамі недастаткова, пазначаны ў тэксце біяграм знакам пыталніка ў дужках (?). Магчыма, пры наступных выданнях «Слоўніка...» яны будуць удакладнены.

Лакалізацыя паветаў, што ўваходзілі ў склад шасці губерняў «Паўночна-Заходняга краю», падначаленых М. Мураўёву (Віленская, Віцебская, Гродзенская, Ковенская, Магілёўская і Мінская), у «Слоўніку...» не ўказваецца з прычыны іх добрага вядомасці.

Апошнюю частку біяграмы складаюць вылучаныя курсівам спасылкі на крыніцы з НГАБ, адкуль узята інфармацыя. Яны змяшчаюць звесткі пра нумары адпаведных фондаў, вопісаў, спраў і аркушаў. Паміж кожным з падобных нумароў пастаўлены вялікі працяжнік. Паміж нумарамі аркушаў можа быць пастаўлены малы працяжнік альбо коска. Напрыклад, абрэвіятуру 320—1—398—326-327 адв., 337 трэба чытаць: фонд 320, вопіс 1, справа 398, аркушы 326–327 адварот, 337. Розныя крыніцы раздзяляюцца паміж сабой знакам кропкі з коскай (;).

Аб'ём біяграмы вызначаецца колькасцю ўключаных у яе звестак, што, у сваю чаргу, залежыць ад таго, наколькі часта тая ці іншая асоба згадалася ў крыніцах. У адпаведнасці з гэтым біяграмы моцна адрозніваюцца паводле аб'ёму — ад некалькіх да некалькіх дзясяткаў радкоў. Менавіта таму біяграма Канстанціна Каліноўскага прадстаўлена толькі некалькімі радкамі, у якіх змешчана невялікая колькасць урыўкавых дадзеных; тое ж тычыцца біяграм Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Зыгмунта Мінейкі і іншых вядомых у гістарыяграфіі асоб⁴⁰. З гэтай жа прычыны ў «Слоўніку...» не змешчаны партрэтныя выявы ўдзельнікаў паўстання — у выкарыстаных пры яго падрыхтоўцы справах іх не выяўлена⁴¹.

Пры складанні біяграм вялікая ўвага звярталася на разнастайныя пастановы, распараджэнні, прысуды і да т. п., іх даты і сутнасць, імёны асоб, што канфірмоўвалі прысуды палявых ваенных судаў ці выдавалі тых ці іншыя загады, месцы зняволенняў і даты пераводаў з адной турмы ў другую, даты і месцы пададзеных прашэнняў і падобныя акалічнасці. Усе такія «дробязі» могуць паслужыць у далейшым добрым адпраўным пунктам для правядзення больш падрабязных і грунтоўных даследаванняў біяграфій тых ці іншых асоб.

Напісанне і выданне «Слоўніка...» стала магчымым дзякуючы дапамозе пэўных людзей, за што хацелася б ім шчыра падзякаваць: дацэнту кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта Зінаідзе Васільеўне Антановіч за дапамогу ў зборы матэрыялаў з фонда Магілёўскай рымска-каталіцкай духоўнай кансісторыі (ф. 1781) пра некаторых ксяндзоў, што мелі дачыненне да паўстання ці ўдзельнічалі ў ім, дырэктару НГАБ Дзмітрыю Уладзіміравічу Яцэвічу і намесніку дырэктара НГАБ Дзянісу Васільевічу Лісейчыкаву за арганізацыйную дапамогу пры складанні і выданні, супрацоўнікам НГАБ Юрыю Снапкоўскаму, Яўгену Глінскаму і Аляксандру Грывянёву за дапамогу ў пошуку звестак пра некаторых паўстанцаў, а таксама ўсім, хто хоць нейкім чынам садзейнічаў выхату гэтай працы.

Напрыканцы варта сказаць, што праца над папаўненнем «Слоўніка...» працягваецца. Плануюцца яго чарговыя выданні, дзе будзе павялічана колькасць унесеных персаналій і пашыраны звесткі ва ўжо існуючых біяграмах. Падставай для гэтага стане далейшая прапрацоўка крыніц з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі.

⁴⁰ У якасці прыкладу прыцягнення іншых крыніц (іншых архіўных сховішчаў, друкаваных выданняў і інш.), у тым ліку і выяўленчых, для напісання біяграм удзельнікаў паўстання гл.: *Гарбачова В. В.* Беларускі падарунак... (напрыклад, біяграма Канстанціна Кашыца).

⁴¹ Некаторыя фотаздымкі ў фондах НГАБ выяўлены Аленай Фірыновіч і апублікаваны ў яе манаграфіі [гл.: *Фірыновіч А. Э.* Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы беларускіх архіваў. — Мінск: Беларус. навука, 2013.]. Портрэтныя выявы паўстанцаў, што паходзілі з беларуска-літоўскіх зямель, гл. таксама: *Гарбачова В. В.* Паўстанцы 1863 году на фотаздымках...; *Янушкевіч К., Янушкевіч Я.* Портрэты Паўстання. Фотаальбом. — Ракаў: б/в, 2014; *Gieysztor J.* Pamiętniki z lat 1857–1865. — Т. 1–2. — Wilno, 1913; Powstanie styczniowe i zesłańcy syberyjscy: katalog fotografii ze zbiorów Muzeum Historycznego m. st. Warszawy. Część II / oprac. E. Kamińska. — Warszawa: Muzeum Historyczne m. st. Warszawy, 2005; і інш.